

Papp György

Kaisareai Euszebiosz Egyháztörténetének historiográfiai jelentősége*

A nyugati világ történészei Halikarnaszosi Hérodotoszt (kb. Kr. e. 485–420) nevezik a történelemírás atyjának, a teológiatörténet és a dogmatörténet pedig méltán nevezik Kaiszareai (Caesareai) Euszebioszt, a *Historia Ecclesiastica* (Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία) szerzőjét az „egyháztörténet-írás atyjának”.¹ Úgy gondolom, nem csupán azért tekinthetjük Euszebioszt az egyháztörténet-írás atyjának, mert ő az első módszeresen megírt egyháztörténeti munka szerzője, hanem azért is, mert egyháztörténete különös jelentőséggel bír mind az őt követő egyháztörténet-írók, mind a mai olvasók és kutatók számára.

Mendels Doron szerint Euszebiosz egyháztörténetének hatását „a késő ókori média forradalmához”² lehet hasonlítani. Euszebiosz nem használja sem a média, sem a forradalom kifejezéseket, ugyanis ezek még ismeretlenek voltak a késő ókorban, sajátos egyháztörténet-írói módszere miatt mégis kiemelt jelentőségű műként kell kezelnünk *Egyháztörténetét*.

Hogy világosabban láthassuk Kaiszareai Euszebiosz egyháztörténet-írói munkásságának jelentőségét, először életét és munkásságát mutatjuk be saját történeti kontextusában. Ezután fogjuk megvizsgálni az ő történészi alkatát, majd pedig *Egyháztörténete* alapján ismertetjük egyháztörténet-írói módszerének főbb jellegzetességeit.

* A tanulmány megírásához szükséges kutatás a Magyar Tudományos Akadémia DOMUS ösztöndíjának támogatásával vált lehetővé.

¹ Ld. Quasten, Johannes: *Patrology III. The Golden Age of Greek Patristic Literature*. Christian Classics, Allen (Texas) [s. a.], 309.

² Mendels, Doron: *The Media Revolution of Early Christianity*. Eerdmans, Grand Rapids–Cambridge 1999, 1.

Caesareai Euszebiosz a saját világában

A Római Birodalom Kr. u. 235–337 között

A Kr. u. 3. század második fele és a 4. század kezdete sok változást hozott a Római Birodalom életében. A 3. századon hosszú krízisperiódus ívelt át, amely hozzávetőlegesen 235-től 284/85-ig tartott. Nyugtalanság és háborúk, a barbár törzsek folytonos betörései, polgárháborúk, pestisjárványok és gazdasági hanyatlás jellemezték ezt az időszakot. Átlagon fölüli volt infláció is, és ez a belkereskedelmi forgalom visszaesését vonta maga után.

A krízis akkor kezdődött, amikor Alexander Severus császárt saját katonái gyilkolták meg Mainz szomszédságában. 260 körül a birodalom ideiglenesen három részre szakadt: a gall királyságra Postumus vezetése alatt; a palmyrai királyságra, amelybe a keleti provinciák, Szíria, Palesztina és Egyiptom tömörültek; Itália, Hispánia, a Balkán és Észak-Afrika pedig megmaradt az egykori Római Birodalom magvaként.

270-ben az új császár, Aurelianus a birodalom helyreállítását tűzte ki célul, s ezt sikerült is megvalósítania 274-re. Aurelianus megerősítette a birodalom határait a külső fenyegetések ellen, de krízishez vezető gondokat már nem sikerült megoldania. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy a Római Birodalomban soha nem biztosították átgondolt szabályok a császári tisztség békés és gördülékeny utódlását, s emiatt ismételen polgárháborúk törtek ki. A másik súlyos gond a birodalom méretéből és az egyszemélyes, autokrata vezetési stílusból származott: egyetlen ember képtelen volt odafigyelni az egyszerre több irányból érkező veszélyekre, és kidolgozni a megfelelő megoldást. Diocletianus császár (284. nov. 20. – 305. máj. 1.) ezt a két gondot igyekezett megoldani radikális döntésével: bevezette a tetrarchia intézményét. Így a birodalmat két augustus és két caesar vezette. Első lépésként társuralkodót választott maga mellé Maximianus személyében (285), és reá bízta a birodalom nyugati felének vezetését. 293-ban mindkét uralkodó, akiket az augustus cím illetett meg, egy-egy caesar címmel felruházott helyettest és egyben utódot választott maga mellé, akik a birodalom egy-egy negyedrésze fölött kaptak hatalmat. Maximianus Constantius Chlorust választotta caesarrá, Diocletianus pedig Galeriust.

305. május 1-jén lemondott a két augustus, Diocletianus és Maximianus. Diocletianus akaratának megfelelően a tisztséget Constantius Chlorus és Galerius örökölték. Az új caesarok Flavius Valerius Severus és Maximinus Daia lettek. Viszont 306-ban, amikor Constantius Chlorus meghalt Britanniában, az augustusi címet nem Severus örökölte, ugyanis a helyi katonaság

a későbbi Nagy Konstantint, Flavius Valerius Aurelius Constantinust kiáltotta ki augustusszá, és ezzel hosszú trónutódlási harc vette kezdetét, amelyet a Diocletianus által javasolt carnuntumi kompromisszum sem volt képes megoldani. Ebben az utódlási harcban került sor 312. október 28-án az egyháztörténetírók által kiemelt csatára, amikor Constantinus legyőzte Maxentius seregeit a milviusi hídnál,³ és ezzel a birodalom nyugati felének augustusa lett. 313 februárjában Constantinus és Licinius, a birodalom keleti felének augustusa közös dekrétumot adtak ki Milánóban, amelyben megerősítették szövetségüket, és elrendelték, hogy a Római Birodalomban vallásszabadságnak kell lennie. 320-ban azonban Licinius visszavonta a vallásszabadságra vonatkozó rendelkezést, és újabb keresztyénüldözésbe kezdett. Ennek következménye egy újabb polgárháború lett, amely 324-ben hágott tetőfokára. Bár Licinius serege jóval erősebbnek tűnt, Constantinus fényes győzelmeket aratott Hadrianopolisnál, Hellészpontosznál és Khrüzopolisznál, és Licinius végleges legyőzése, valamint 325-ben történt kivégeztetése után Constantinus lett a Római Birodalom egyedüli ura.

Constantinus 337-ben halt meg Nikomédiában. Halála után újabb véres utódlási harc tört ki fiai között. Ebből végül a II. Constantinus néven uralkodó császár került ki győztesen.

Keresztyénüldözések a krízis időszakában

Az egyháztörténet-írók arról számolnak be, hogy a krízis időszakában három nagy keresztyénüldözés történt, éspedig Decius (250), Valerianus (257–258), illetve Diocletianus (303–305) és Galerius (305–311) császárok uralkodása alatt.⁴

³ Az eseményhez közismert legenda fűződik, amelyről Lactantius és Euszebiosz is ír. Eszerint a 312. okt. 28-án lezajlott Milvius-hídi csata előtt Constantinus előbb látomást, majd álmot látott. Egy nagy kereszt tűnt fel az égen ilyen felirattal: „E jelenben győzni fogsz!” (*In hoc signo vinces – τούτω νικά*) Constantinus másnap felvarratta a kereszt jelét katonái ruhájára, a labarum csúcsára pedig aranykoszorúba foglalt, drágaköves Krisztus-monogram került a római sas helyére, és legyőzte Maxentius seregét, amely háromszor nagyobb volt az övéénél. *Vita Constantini*, I. 28–32. Ld. Eusebius: *Life of Constantine*. Translated and edited by Averil Cameron and Stuart G. Hall. Clarendon Press, Oxford 1999, 80–82; *De mortibus persecutorum*, 44,4–5. Ld. Laktanz: *De mortibus persecutorum – Die Todesarten der Verfolger*. Lateinisch – Deutsch. Übersetzt und eingeleitet von Alfons Städele. Brepols, Turnhout 2003, 200–203.

⁴ A keresztyénüldözések vázlatos ismertetéséhez ld. Colijn, Jos: *Egyetemes egyháztörténet*. Iránytű Alapítvány, Gödöllő 2001, 28; Chadwick, Henry: *A korai egyház*.

Decius volt az első császár, aki szisztematikus, állami vezérléssel történt keresztyénüldözést szervezett. Addig ugyanis inkább csak helyi üldözésekről és bírósági eljárásokról beszélhetünk. Decius úgy vélte, hogy a keresztyénség elterjedése okozta a birodalom hanyatlását, és a baj orvoslásaként a régi római vallás és tradíciók helyreállítását és megerősítését tűzte ki célul. Ezért általános keresztyénüldözést rendelt el: megkövetelve a birodalom lakóitól, hogy hűségük jeleként áldozatot mutassanak be a császár szobra előtt. Az áldozat bemutatását felügyelő bizottságnak igazolást (*libellus*) kellett kiállítania erről. (Innen ered az elbukott keresztyének megnevezése: *libellatici*.) Azokat, akik megtagadták az áldozatbemutatást, megkínózták, sőt sok esetben halállal büntették őket. Az üldözések során meggyilkolt vértanúk között volt Fabianus római püspök, Szmirnai Pionius és Cataniai Ágota. Sokan – köztük Karthágói Cyprianus is – meneküléssel mentették életüket, hogy tovább szolgálhassák Krisztus ügyét. Ennek az üldözési hullámnak lett áldozata Órigenész is, akit elfogtak és megkínóztak. Bár túlélte Decius császárt, a Türoszban bekövetkezett halálát (253/54) az üldözés alatt elszenvedett megkínzás okozta. Nevét már csak azért is szükséges megemlítenünk, mivel tanítása közvetett módon hatott Euszebioszra, aki különösen nagyra értékelte őt, és hősi eposzba illő módon méltatta munkásságát.

303. február 24-én Dioceltianus császár is kiadott egy ediktumot. Ez olyan szabályokat léptetett érvénybe, amelyekkel ellehetetleníteni akarta a keresztyének életét: minden építményüket le kellett rombolni, írásaikat pedig elégetni, a keresztyéneket el kellett távolítani a hivatalokból, az előjogokkal rendelkező rétegekbe tartozó keresztyéneket pedig meg kell fosztani kiváltságaiktól. Ugyanebben az évben két újabb rendelet is született a keresztyének ellen, amelyek szerint a keresztyén papokat börtönbe kell zárni, a keresztyénséget megtagadó foglyokat szabadon kell bocsátani, az ellenállókat pedig meg kell kínozni. A régi római vallás visszaállítására és megerősítésére kiadott három rendelet 311-ig volt érvényben. Az üldözésekről, illetve a vértanúiról Euszebiosz *Egyháztörténetének* nyolcadik könyvében olvashatunk.

Amikor Constantinus caesar és augustus lett, visszafogta az üldözéseket. 306 nyarán Galliában, Hispániában és Britanniában szűntek meg az üldözések, 306/307 telén pedig Itáliában és Afrikában. 311 tavaszán Galerius türelmi

Osiris Kiadó, Budapest 1999, 106–114; Somos Róbert: *Alexandriai teológia*. Paulus Hungarus/Kairosz, Pécs 2001, 78. Frend, William Hugh Clifford: Persecutions. In: Bernardino, Angelo di (ed.): *Encyclopedia of Ancient Christianity*. Volume III. IVP Academic, Downers Grove (Illinois) 2014, 145–151.

rendeletet adott ki, amely megszüntette a keresztyének üldözését Görögországban és a Duna mentén fekvő provinciákban. Ezt reedetlet erősítette meg Constantinus és Licinius milánói ediktuma (313), amely szerint a Római Birodalom polgárai szabadon dönthetnek abban a tekintetben, hogy melyik vallást követik. Az ediktum szövegét Lactantius és Euszebiosz is idézi:

„Mivel már régóta fontolgatjuk, hogy a vallás szabadságát nem szabad elutasítani, hanem minden egyes ember értelmének és akaratának meg kell adni azt a jogot, hogy saját döntése szerint foglalkozzon az isteni dolgokkal, már korábban arra buzdítottuk a keresztyenyeket, hogy saját szektájuk és vallásuk hitét őrizzék. [...] Amikor én, Constantinus Augustus és én, Licinius Augustus kedvező előjelektől kísérvé Mediolanumba érkeztünk, és mindent fontolóra vettünk, ami a köz hasznára és javára szolgál, a többi dolog közt, melyekről úgy tűnt, hogy mindenkinek hasznára válnak, úgy döntöttünk, hogy mindenekelőtt és elsősorban olyan rendeleteket bocsátunk ki, amik biztosítják az istenség iránti tiszteletet és imádást, azaz hogy megadjuk a keresztyenyeknek és mindenkinek azt a szabad választást, hogy azt a vallást kövesse, amelyiket akarja, úgyhogy bármelyik istenség vagy mennyei hatalom jóakarattal lehessen irántunk és mindenki iránt, aki hatalmunk alatt él. Ezt a döntést üdvös és teljesen helyes megfontolás alapján hoztuk, nehogy valakitől egyáltalán megtagadjuk azt a jogot, hogy a keresztyenyek szabályát vagy vallását kövesse és válassza, és mindenkinek joga legyen hozzá, hogy a mellett a vallás; mellett döntsön, amiről úgy véli, hogy megfelel neki, hogy az istenség mindenben megadja nekünk a szokásos gondviselését és jóindulatát.”⁵

Euszebiosz korát krízisek és változások jellemezték. Olyan világban élt, amelyben a keresztyénség – mint új világregend – útban volt afelé, hogy elnyerje a *religio recepta* státust, de előtte még sok veszélyt és üldöztetést kellett megélnie.

Euszebiosz élete (kb. 263–339/340)

Euszebiosz munkásságáról viszonylag sok írás született, ami viszont életrajzát illeti, kevés információval rendelkezünk. Ebben a tekintetben Timothy

⁵ *Historia Ecclesiastica*, X. 5,2–5. Ld. Vanyó László (szerk.): *Euszebiosz Egyháztörténete*. Ford. Baán István. Ókeresztény írók. IV. kötet. Szent István Társulat, Budapest 1983, 425–426. (A további hivatkozásokban úgy közöljük a *Historia Ecclesiastica* szövegrészeinek helyeit, hogy a Vanyó László szerkesztette fordítás oldalszámait zárójelben adjuk meg.)

Barnes *Constantine and Eusebius*⁶ című könyve egyik legátfogóbb monográfia, amely saját történelmi kontextusában mutatja be Euszebiosz életét és munkásságát. Akatiosz, aki Euszebiosz utódja volt a caesareai püspöki székben, megírta elődjének életrajzát, munkája azonban nem maradt fenn.

Euszebiosz pontos születési helye és ideje ismeretlen, és ifjúságáról sem tudunk sokat. A kutatók szerint 260–263 körül született Caesarea Maritimában, ahol később püspökként is tevékenykedett,⁷ s amint előbb már láttuk, ez volt az az időszak, amikor Palesztina, Szíriával és Egyiptom kiszakadt a Római Birodalomból, és létrehozták a palmyrai birodalmat.

Euszebiosz életének és munkásságának színhelye tehát Caesarea Maritima volt, ahol Órigenész is élt és alkotott. A várost Nagy Heródes alapította, aki hellenista fővárost és római metropolist építtetett a korábbi hellenista kikötővárosra.⁸ A Kr. u. 3. században Caesarea igazi kozmopolita város volt mintegy 100 000 lakossal. Bár hivatalosan pogánynak számított, még a bizánci időkben is jelentős zsidó és samaritánus közösség lakott benne. A keresztyén gyülekezet jóval kisebb volt ezeknél, és Kr. u. 190 előtt nem is volt püspöke. Viszont a 3. században főként Órigenész, Pamphilosz és Euszebiosz munkássága nyomán nőtte ki magát a korai keresztyénség jelentős központjává.⁹

Órigenész, aki 212-től a városban tevékenykedett, és igazhitűségének vitatottsága ellenére a kora keresztyén teológiatörténet egyik óriásának tekinthető, Timothy Barnes véleménye szerint elsősorban filozófus volt, aki a bibliai exegézist eszközként használta olyan gondolatok kifejtésére, amelyek nem a szövegekből következnek, hanem inkább beleolvashatóak. Órigenész tanításának egyik követője Caesareai Pamphilosz volt. Ő a fóníciai Berytoszban született. Nemesi családból származott, és Pieriusnak, az alexandriai katekétikai iskola oktatójának tanítványa volt. Caesareai Pamphiloszt „az ifjabbik Órigenész” melléknévvel illették az Órigenész tanításához való viszonyulása miatt. Pierius mellett ismerte és szerette meg Órigenész tanítását, és annak elkötelezett híve lett. Diocletianus uralkodásának elején Caesareába költözött. Itt presbiterré vagy pappá szentelték. Egyszerű és aszkétikus életet élt, és vagyonát egy nagy keresztyén könyvtár alapítására fordította,¹⁰ amely-

⁶ Barnes, Timothy: *Constantine and Eusebius*. Harvard University Press, 1981.

⁷ Drobner, Hubertus: *The Fathers of the Church*. Hendrickson Publishers, Peabody 2007, 223.

⁸ Barnes, Timothy: *i. m.* 81.

⁹ Uo. 82.

¹⁰ Uo. 93.

nek magva valószínűleg Órigenész személyes könyvgyűjteménye lehetett, és rengeteg bibliai kéziratot is tartalmazhatott, például Máté evangéliumának feltételezett eredeti arám nyelvű szövegét, illetve Platón és a középplatonista filozófusok műveit a Kr. u. 2. század közepéig. Pamphiloszt barátai és tanítványai segítették a könyvtár anyagának rendezésében és bővítésében, illetve a fontos bibliai és teológiai kéziratok másolásában. Ehhez a tanítványi és baráti körhöz tartozott Caesareai Euszebiosz is. Neve általában mestere nevével együtt jelenik meg különböző szóösszetételekben: Εὐσέβιος ὁ Καισαρεύς, ὁ Παμφίλου, Εὐσέβιος τοῦ Παμφίλου ἐπισκόπου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, vagy egyszerűen Εὐσέβιος τοῦ Παμφίλου. Timothy Barnes szerint a „Pamphiloszé” (Pamphilosz fia) szóösszetétellel arra utalhat, hogy Pamphilosz – nem sokkal Caesareába költözése után – fiává fogadta az akkor 20–25 éves Euszebioszt.¹¹ Némely kutató szerint a fentebb felsorolt görög szóösszetételek nem utalnak egyértelműen az örökbefogadásra. Johannes Quasten szerint az Euszebiosz által használt melléknevek mindössze annyit jelentenek, hogy Euszebiosz mintegy lelki atyjaként tisztelte Pamphiloszt.¹² Vanyó László szerint a névhasználat arra utal, hogy Euszebiosz eleinte Pamphilosz szolgája lehetett, akit ő később felszabadított.¹³ A konkrét bizonyítékok hiányában a legjobb nyitva hagyni a kérdést, és inkább arra összpontosítani, ami e névhasználatból egyértelműen nyilvánvaló: Pamphilosz élete és munkássága különös jelentőséggel bírt Euszebiosz számára.

Euszebiosz életének fontos szakasza volt az, amikor Pamphilosz vezetésével „könyvtárosként” dolgozott. A könyvtárban írta a *De martyribus Palaestinae* című munkáját, és ugyanez a könyvtár szolgáltatta az anyagot *Egyháztörténetéhez* is. Pamphilosz 309/310 körüli vértanúhalála után Euszebiosz rövid időre menekülni kényszerül Türoszba és Egyiptomba, majd ismét visszatért Caesareába, ahol 313 körül a város püspökévé választották. Püspöki tisztségét 339/340 körül bekövetkezett halálig töltötte be.

Euszebiosz kezdettől fogva bekapcsolódott az ariánus vitába. Ariusszal rokonszenvező álláspontja miatt 325-ben, az antiókhiai zsinaton meg is fosztották feltételeesen püspöki hivatalától. A niceai zsinaton tett hitvallása alapján azonban visszanyerte szavazási jogát. Tevékeny szerepet vállalt a niceai zsinat döntéseinek meghozatalában, sőt az általa megfogalmazott hitvallás

¹¹ Barnes, Timothy: *i. m.* 94.

¹² Quasten, Johannes: *i. m.* 310.

¹³ Vanyó László: *Ókeresztény írók lexikona*. Szent István Társulat, Budapest 2004, 149.

képezte a zsinat által elfogadott hitvallás alapját is, de a zsinat hitvallását és határozatait csak fenntartásokkal fogadta el. Meghatározó szerepe volt a zsinat után is folytatódó ariánus vita további alakulásában is, viszont álláspontja nem mindig volt egyértelmű. Ugyanis támogatta Arius lelkes hívét és segítőjét, Nikomédiai Euszebioszt, illetve több fronton folytatott teológiai vitái során szembekerült a *niceai hitvallást* elszántan védő püspökökkel is, például Antiókhiai Eusztathiosszal, Alexandriai Athanasziosszal és Ankürai Markelloszal, és több ízben vádolták azzal, hogy eltért a *niceai hitvallástól*.

Euszebiosz őszinte barátsággal és tisztelettel viszonyult Constantinus császárhoz. A birodalom apostolát látta benne, és trónra lépésének 20., illetve 30. évfordulóján ünnepi beszédben köszöntötte őt, egy ideig pedig tanácsosaként is tevékenykedett.¹⁴ *Constantinus élete* című munkájában írja, hogy a császár megrendelte ötven bibliai kézirat elkészítését, amelyet ő maga irányított.

Sokrétű irodalmi munkásságának viszonylag nagy része maradt fenn. Legfontosabb írásai a következők: *Chronikon*,¹⁵ *Egyháztörténet*, *Constantinus élete*, *De martyribus Palaestinae*, *Pamphilosz élete* (elveszett), *Contra Hieroclem*, *Praeparatio evangelica*, *Demonstratio evangelica*, *De mensuris et ponderibus*, *Commentarius in Psalmi*, *Commentarius in Cantica Canticorum*. Timothy Barnes szerint¹⁶ Euszebiosz teológiai és historiográfiai jelentőségét és intellektuális fejlődését úgy érthetjük meg, ha odafigyelünk életútjának néhány jellegzetességére:

1. Olyan környezetben élt és alkotott, ahol a keresztyénségnek már erős és mélyreható gyökerei voltak.

2. Az sem mellékes, hogy ifjúkorában azon a vidéken, ahol élt, nem voltak keresztyénüldözések. A Diocletianus-féle üldözés idején Euszebiosz már 35–40 éves lehetett, az azt megelőző békés időszakban pedig a palesztinai keresztyénség jelentős mértékben virágzásnak indult.

3. Már 60 évesnél idősebb volt, amikor egy keresztyén császár figyelmének középpontjába került.

4. Legjelentősebb munkáit nem Constantinus hatása alatt írta, és apologetikai munkái sem az üldözések idején születtek.

¹⁴ Ld. Breisach, Ernst: *Historiography. Ancient, Medieval & Modern*. 2nd edition. The University of Chicago Press. Chicago–London 1994, 81. Némely kutató szerint nem Cézáreai, hanem Nikomédiai Euszebiosz volt a császár közeli tanácsadója.

¹⁵ Az eredeti munka elveszett, viszont nagymértékben rekonstruálható a különböző fordítások és a bizánci iskola későbbi kronográfusainak munkái alapján.

¹⁶ Barnes, Timothy: *i. m.* 104–105.

5. Teológiai karrierjét tudósként kezdte. Történésszé és apologétává a körülmények hatására lett.

6. Minden munkája, még késő öregkorában írt műveinek sora is olyan attitűdöt tükröz, amely Caesareában alakult ki, Pamphilosz tanítványa volt.

7. Életművének három fontosabb jellemvonása van:

- *Feltétel nélküli Biblia-központúság.* Barnes szerint Euszebiosz „ösztönei és képzettsége révén” biblikus tudós volt, azonban „természet szerint” nem volt sem teológus, sem filozófus.¹⁷ Számára a Biblia azt a kulcsot jelentette, amely segít megérteni Istent, az embert és a történelmet.¹⁸ E hozzáállás szerint a Biblia kijelenti azokat a filozófiai és teológiai igazságokat, amelyek a történelem helyes megértéséhez szükségesek.
- *Egy Órigenészre visszavezethető intellektuális keret.* Euszebiosz műveiben nagymértékben kimutatható Órigenész hatása, de kettejük felfogása között jelentős különbségeket is észlelhetünk. Például Euszebiosz nem fogadta el a lelkek preegzisztenciájának tanát, amely Órigenész antropológiájának egyik tartópillére volt, és az Órigenész tanításából kikövetkeztethető egyetemes megváltás tanát is visszautasította.¹⁹ Ő azt tanította, hogy lesz majd egy olyan nap, amelyen Isten mindenkit megítél, és amikor mindenki megkapja cselekedetei bérét. Ez az eszkatológiai szemlélet érvényesül Euszebiosz történetírásában is.
- *A keresztyénség diadalútjának és győzelmének ünnepe* a Római Birodalomban.

Euszebiosz Egyháztörténete – egy másik világ könyve

A tíz könyvből álló *Egyháztörténet* Euszebiosz legismertebb munkája. Ebben az egyház történetét mutatja be Jézus korától Constantinus császár idejéig. Euszebiosz rövid tartalmi összefoglalót írt minden könyv elé, az első könyv bevezetőjében pedig világosan megfogalmazza célkitűzését:

Τὰς τῶν ἱερῶν ἀποστόλων διαδοχὰς σὺν καὶ τοῖς ἀπὸ τοῦ σωτήρος ἡμῶν καὶ εἰς ἡμᾶς διηνησομένοις χρόνοις, ὅσα τε καὶ πηλίκα πραγματευθῆναι κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰστορίαν λέγεται, καὶ ὅσοι

„Elhatároztam, hogy írásban fektetem le a szent apostolok utódlási sorait (*diadokhé*) éppúgy, mint az Üdvözítőnk óta eltelt időt, mindazokat a nagy eseményeket, melyekről azt mondják, hogy az egyház története folyamán megestek;

¹⁷ Barnes, Timothy: *i. m.* 94.

¹⁸ Uo. 97.

¹⁹ Uo. 101.

ταύτης διαπρεπῶς ἐν ταῖς μάλιστα ἐπισημοτάταις παροικίαις ἠγήσαντο τε καὶ προέστησαν, ὅσοι τε κατὰ γενεὰν ἐκάστην ἀγράφως ἢ καὶ διὰ συγγραμμάτων τὸν θεῖον ἐπρέσβευσαν λόγον, τίνες τε καὶ ὅσοι καὶ ὀπηνίκα νεωτεροποιίας ἰμέρω πλάνης εἰς ἔσχατον ἐλάσαντες, ψευδωνύμου γνώσεως εἰσηγητὰς ἑαυτοὺς ἀνακεκηρύχασιν, ἀφειδῶς οἷα λύκοι βαρεῖς τὴν Χριστοῦ ποιμνὴν ἐπεντριβόντες, πρὸς ἐπὶ τούτοις καὶ τὰ παραυτίκα τῆς κατὰ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἐπιβουλῆς τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος περιελθόντα, ὅσα τε αὐτὸ καὶ ὅποια καθ' οἴους τε χρόνους πρὸς τῶν ἐθνῶν ὁ θεῖος πεπολέμηται λόγος, καὶ πηλίκοι κατὰ καιροὺς τὸν δι' αἵματος καὶ βασάνων ὑπὲρ αὐτοῦ διεξῆλθον ἀγῶνα, τὰ τ' ἐπὶ τούτοις καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς μαρτύρια καὶ τὴν ἐπὶ πᾶσιν ἴλεω καὶ εὐμενῇ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἀντίληψιν γραφῇ παραδοῦναι προηρημένος, οὐδ' ἄλλοθεν ἢ ἀπὸ πρώτης ἄρξομαι τῆς κατὰ τὸν σωτῆρα καὶ κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ οἰκονομίας.

mindazokat a személyiségeket, akik a legkiválóbb egyházakat dicséretes módon kormányozták, és ezeknek előljárai voltak; mindazokat, akik minden egyes nemzedék idején szavaik vagy írásaik által Isten szavának megbízottai voltak; mindazoknak a nevét, mivoltát és korát, akik az újítás szenvedélyes vágyától a legszélsőségesebb tévedésig űzve a hamis tudás szerzőivé kiáltották ki magukat, és ragadozó farkasokként könyörtelenül rátörtek Krisztus nyájára. Ezen felül megemlékezem azokról a bajokról, melyek az egész zsidó néppel rögtön az Üdvözítőnk elleni összeesküvés után történtek, aztán arról, hogy mennyit, milyen módon és mikor harcolt a pogányokkal szemben az isteni tanítás; azokról a kiváló emberekről, akik az idők folyamán egészen vérük ontásáig és a kínvallatásig küzdöttek ezért a tanításért; napjaink vértanúiról és végül Üdvözítőnknek mindnyájunkra kiáradt, örvendetes és nagylelkű segítségéről. Nem másutt, mint az elején fogok ezért hozzá Üdvözítőnk és Urunk, Jézus, az Isten Fia üdvtörténetének (*oikonomia*) leírásához.”²⁰

Az *Egyháztörténet*, amelynek elsődleges időrendi keretét a Római Birodalom császárainak uralkodása biztosítja, tíz könyvre oszlik.

Az *első könyv* főként Jézus korával foglalkozik. A célkitűzés megfogalmazása után a szerző Jézus istenségéről és örökkévalóságáról ír, majd emellett érvel, hogy a keresztyén vallás „sem nem új, sem nem idegen”, hanem a világ kezdetétől fogva létezett. Jézus születésének koráról beszélve Heródest úgy mutatja be, mint aki idegen uralkodó volt, majd szól az általa véghez vitt gyermekgyilkosságról, Pilátusról és a zsidó főpapokról. Idézi Josephus Flavius

²⁰ *Historia Ecclesiastica*, X. 5,2–5 (18. old.).

Jézusra és Keresztelő Jánosra vonatkozó sorait, és részletesen ír Abgar edesszai király történetéről.

A második könyv az apostolok korával foglalkozik Jeruzsálem Titus általi elpusztításáig. Itt olvashatunk az evangélium hirdetéséről és terjedéséről, a Krisztus-esemény Pilátusra és Tiberiuszra gyakorolt hatásáról. Euszebiosz felsorolja azokat a csapásokat, amelyek Krisztus megfeszítése miatt érték a zsidó népet, és olyan történeteket is elbeszél, amelyek az Újszövetségben is megtalálhatunk, de más hangsúlyokkal mutatják be az eseményeket, például Simon Mágus történetét, Jakab vértanúságát stb. E könyv némely fejezete már átmenetet képez az apostolok korából az apostoli atyák korába.

A harmadik könyv a Traianus uralkodásáig terjedő időszakot mutatja be. Euszebiosz itt ír azokról a vidékekről, ahol az apostolok prédikáltak, megemlíti leveleiket, s azt is, hogy kik voltak első követőik, és hogy kik voltak Jeruzsálem, Antiókhia, Alexandria és Róma püspökei. Ugyanebben a könyvben ír az első nagy eretnekségekről (ebióniták, nikolaiták, Menandrosz, illetve Kérinthosz eretneksége), illetve Vespasianus, Domitianus és Traianus császárok keresztyénség (és zsidóság) iránt tanúsított magatartásáról. Külön fejezetet szentel az apostolok családjainak bemutatására, majd Antiókhiai Ignácról, Római Kelemenről és Papiaszról ír.

A negyedik és ötödik könyv a 2. század legfontosabb eseményeit, illetve személyiségeit mutatják be Traianus, Hadrianus, Antoninus, Lucius Verus és Commodus császárok korából: szmirnai Polükárposzt, Jusztinosz mártírt, szárdeszi Melitont, Alexandriai Kelement, Iréneuszt és Tertullianust. Mellettük a kor fontosabb eretnekeit is bemutatja: Kedrönt, Tatianoszt, Montanust, Blastust és Artemónt.

A hatodik könyv a Septimius Severus és Decius uralkodása közötti időszakról szól, különös figyelmet fordít az alexandriai gyülekezet történetére, és sok mindent elmond Órigenész életéről, munkásságáról és jelentőségéről.

A hetedik könyv Decius és Gallus keresztyénellenes magatartásával foglalkozik, és a Diocletianus uralkodása alatt kitört üldözést megelőző időszakig mutatja be az eseményeket. Az *Egyháztörténetnek* ez a szakasza nagyobb figyelmet fordít Caesarea, Alexandria és Africa Consularis vértanúinak bemutatására. A zárófejezet pedig akár egy Pamphiloszt dicsőítő beszédként is felfogható. Itt olvashatunk Novatus, Sabellius, Nepos, Szamoszatai Pál eretnekekről és a manicheizmusról.

A nyolcadik könyv főként a Diocletianus és Galerius uralkodása alatt meghalt vértanúkat dicsőíti, és Galerius 311-ben kiadott ediktumáig mutatja be az eseményeket. Euszebiosz itt ír a templomok lerombolásáról, Nikomédia,

Egyiptom, Théba és a császári palota vértanúiról, és azt is megemlíti, hogy Galerius halálos betegsége keresztyénellenes magatartásának büntetése volt.

A kilencedik könyv Maximinosz keresztyénellenességét mutatja be főként a keleti provinciákban, Palesztinában és Fóníciában, akit emiatt gyakran $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\pi' \acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\lambda\eta\varsigma \tau\acute{\upsilon}\rho\alpha\nu\nu\omicron\varsigma$ -nak neveztek. Ez a szakasz Constantinus és Licinius győzelmének leírásával zárul. Euszebiosz azt írja Maximinosz halála kapcsán, hogy az istentelensége miatti büntetés volt.

A tizedik könyv akár egy Constantinust dicsőítő ünnepélyes beszéd is lehetne. A könyv elején Euszebiosz azt a békét dicsőíti, amelyet Isten az ő uralkodása által ajándékozott az egyháznak, majd nemeslelkű egyháztámogatását dicséri. Ugyanitt idézi azokat a császári dokumentumokat, amelyek a keresztyénség új helyzetét szabályozták. A könyvet Licinius keresztyénellenes felkelése és Constantinus győzelmének bemutatása zárja.

A kutatók egyetértenek abban, hogy az *Egyháztörténet* nem egyszerre, hanem több lépésben keletkezett. Legkorábbi az első hét könyv, amely minden valószínűség szerint Kr. u. 303. előtt keletkezett.²¹ Timothy Barnes mellett érvel, hogy Euszebiosz akár a 3. század végén is megírhatta az *Egyháztörténet* legkorábbi szakaszait.²² A VIII–X. könyvek, amelyek a Diocletianus uralkodása alatti keresztyénüldözés és a kb. Kr. u. 324-ig terjedő időszakot mutatják be, minden valószínűség szerint 325 után keletkeztek. Sőt az is elképzelhető, hogy a megjelent négy vagy öt átdolgozott kiadás²³ során a szerző többször is átnézte, javította a könyv végső szövegét.²⁴

Historiográfiai megjegyzések az *Egyháztörténet* margójára

1. Az Egyháztörténet és a Chronikon

Vanyó László azt a véleményt képviseli, hogy Euszebiosz *Egyháztörténete* egy korábbi munkája, a *Chronikon* alapján érthető meg. Ebben bizonyos mértékig úttörőként kísérelte meg a történelmi események időrendbe állítását, s ezért világtörténelmi keretben tárgyalja a zsidóság és a keresztyénség

²¹ Drobner, Hubertus: *i. m.* 228.

²² Barnes, Timothy: *i. m.* 128.

²³ Adler, William: *Early Christian Historians and Historiography*. In: Harvey, Susan Ashbrook – Hunter, David (Eds): *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Oxford University Press, Oxford 2008, 592.

²⁴ Barnes, Timothy: *i. m.* 149–150.

történelmét.²⁵ A *Chronikon* két részből áll. Az első rész a *Chronographiából*, amelyben megfogalmazza módszertani alapelveit, és összefoglalja a világtörténelem vázlatát, mintegy bizonyítva, hogy a zsidóság vallása és a belőle kinövő keresztyénség régebbi és ennél fogva felsőbbrendű a pogány vallásokhoz képest. A második rész, a *kronológiai kánonok* vagy táblázatok párhuzamosan mutatják be Asszíria, Egyiptom, Perzsia, Görögország, Izráel és Róma történelmének fontosabb eseményeit. A *Chronikon* tehát az ókori világ politikai, kulturális és vallásos történelmének átfogó ismertetése, amely a 16. századig, ha nem is kizárólagos, de mindenképpen elsődleges forrásként szolgált az ókori művelődéstörténet iránt érdeklődők számára. A 6. századi államférfi, tudós és író, Cassiodorus véleménye szerint a *Chronikon* olyan tájvagy körképet állít az olvasó elé, amely láthatóvá teszi a történelmet.²⁶

Timothy Barnes azon feltételezésére²⁷ építve, hogy Euszebiosz kronológiai kánonjainak elsődleges mintája vagy prototípusa Órigenész *Hexaplája*²⁸ volt, Anthony Grafton és Williams Megan mellett érvelnek, hogy Euszebiosz nemcsak formai, hanem elvi-módszertani szempontból is példaképnek tekintette Órigenész hatásos, párhuzamba állított szövegváltozatokat közlő Bibliáját.²⁹ Ezzel a formával ugyanis Euszebiosz nemcsak munkája áttekinthetőségét akarta biztosítani, hanem az áttekinthetőség és kezelhetőség szempontjából rendkívül előnyös formát fontos történelemszemléleti üzenet

²⁵ *Chronikon*hoz hasonló, szinkronisztikus módszert alkalmazó könyvek már jóval Euszebiosz előtt is léteztek, pl. Sextus Julius Africanus *Pentabiblion Chronologikonja*, amely a világ teremtésétől a Kr. u. 221-ig terjedő időszakot öleli fel. Euszebiosz innen kölcsönözte a művébe beiktatott „püspökkatalógusokat”. Africanusnál viszont az hiányzott, ami *Egyháztörténetre* jellemző: a keresztyén irodalomtörténeti anyag tudományos kezelése. Ld. Vanyó László: *Ókeresztény írók lexikona*, 150. és 151.

²⁶ Grafton, Anthony – Williams, Megan: *Christianity and the Transformation of the Book. Origen, Eusebius and the Library of Caesarea*. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts)–London 2006, 137–140. és 142.

²⁷ Barnes, Timothy: *i. m.* 120.

²⁸ „*Hexapla* (gör. *hathasáros könyv*): Órigenész 6 szövegváltozatot összevető, 50 kötetes Ószövetség-kiadása. [...] 4 görög fordítást állított a héber szöveg mellé 6 hasámban: 1. a héber szöveg héber betűkkel; 2. a héber szöveg görög betűkkel; 3. Aquila fordítása; 4. Szümmakhosz fordítása; 5. Hetvenes fordítás (LXX); 6. Theodotion fordítása”. Bóna László: *Hexapla* szócikk. In: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. IV. kötet. Szent István Társulat, Budapest 1998. Ld. <http://lexikon.katolikus.hu/H/Hexapla.html> (2016. júl. 10.).

²⁹ Grafton, Anthony – Williams, Megan: *i. m.* 154.

hordozójává tette: mintegy grafikus ábrázolással (vagy vizuális érvet alkalmazva) igazolja, hogy a világtörténelem a korabeli Római Birodalomban érte el betetőződését.³⁰ Az ókori Kelet, Görögország és Izráel történelmét és uralkodóit bemutató táblázatoszlopok ugyanis belefutottak egyetlen oszlopba, amely a Római Birodalmat mutatja be.

Az *Egyháztörténet* időrendi gerincét a *Chronikon* adja, amelynek két alapelve van: a Római Birodalom császárainak uralkodási éve, illetve a legfontosabb püspöki székhelyek, Róma, Antiókhia, Alexandria és Jeruzsálem püspökeinek listája.³¹ Vagyis a tudományos szakvélemény szerint úgy is lehet tekinteni az *Egyháztörténetre*, mint amely a *Chronikon* folytatása, ugyanis részletesebb elbeszélést nyújt ott, ahol a kronológiai táblázat csupán vázlatosan közli az események időrendjét.³²

2. Az Egyháztörténet forrásai

Euszebiosz sok forrást használt fel *Egyháztörténete* megírásához, és ezeknek jelentős részére hivatkozott is munjákában. A második könyv elején például ezt írja: „Ennek a könyvnek az anyagát Kelemen, Tertullianus, Josephus és Philón műveiből gyűjtöttem össze.³³ Kézenfekvő azt feltételeznünk, hogy Euszebiosz forrásainak elsődleges lelőhelye Pamphilosz caesareai könyvtára volt, ugyanis maga Euszebiosz számol be arról, hogy *Pamphilosz élete* című könyvében felsorolta mindazokat a műveket, amelyeket amaz összegyűjtött:

ὄν καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου [...] ἀναγραφῆς, ἐν ἧ [...] τῆς συναχθείσης αὐτῶ τῶν τε Ωριγένους καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφεῶν βιβλιοθήκης τοὺς πίνακας παρεθέμην.

„Ezt le is írtam korunk szent vértanújának, Pamphilosznak életéről szóló beszámolómban, [...] amelyhez hozzácsatoltam annak a könyvtárnak a listáját, amelyet ő Órigenész és a többi egyházi író műveiből gyűjtött össze.”³⁴

Andrew Carriker azt állítja, hogy Euszebiosz röviden szól azokról a szerzőkről, akik mindössze egy-két könyvet írtak, míg azokról, akik több művet alkottak, gyakran hosszú és részletes katalógussal szolgált. Ez utóbbi csoportba tartoznak Irenaeus, Jusztinosz mártír, Alexandriai Philón, Alexandriai

³⁰ Grafton, Anthony – Williams, Megan: *i. m.* 141.

³¹ Barnes, Timothy: *i. m.* 130.

³² Uo. 128.

³³ *Historia Ecclesiastica*, II. (a könyv tartalomjegyzéke), (56. old.).

³⁴ *Historia Ecclesiastica*, VI,32. (56. old.)

Kelemen, Hippolytus, Julius Africanus, Alexandriai Dionysius, Laodikeai Anatolius, Antiókhiai Szerapion, Antiókhiai Theophilosz, Szárdeszi Melitón, Korinthusi Dionysius és Hierapoliszi Apollinarius. Andrew Carriker négy csoportba sorolva bemutatja azokat a forrásokat, amelyeket Euszebiosz megnevez. A csoportosítás szempontrendszere alapján alakult ki, hogy Euszebiosz milyen megjegyzéseket fűzött a forrásokhoz. (Megjegyzései elsősorban a hozzáférhetőségre vonatkoztak.) Carriker azonban azt is közli, hogy van egy ötödik forráscsoport, amelyet a megjegyzés nélkül megnevezett művek alkotnak. Euszebiosz a következő négy megjegyzéstípust használja a források hozzáférhetőségét illetően:

1. ἐλθεῖν εἰς ἡμᾶς; ἐλθεῖν εἰς ἡμετέραν γυνῶσιν – *eljutottak hozzánk; illetve tudomást szereztiünk róluk.* Carriker szerint Euszebiosz a „birtokunkba jutott” értelemben használja ezt a kifejezőmódot.
2. φέρεσθαι – *léteznek [nálunk];*
3. σωζεσθαι – *megőriztettek, fennmaradtak;*
4. καταλιπεῖν – *[amelyeket] hátrahagytak.*

Carriker szerint az első és második csoportba azok a könyvek tartoznak, amelyek biztosan vagy nagy valószínűséggel megvoltak a caesareai könyvtárban, míg a harmadik és negyedik csoportba sorolt könyvek közül csak azokról feltételezhetjük, hogy a könyvtár állományához tartoztak, amelyekhez Euszebiosz a ἡμῖν (*hozzánk, számunkra*) szót fűzte hozzá.³⁵

Euszebiosz nemcsak idéz a forrásokból, illetve ezek alapján mutat be eseményeket, hanem saját történelemteológiai szempontjai alapján értékeli a felhasznált munkákat és a bemutatott eseményeket.³⁶ Ez a szubjektív hozzáállás azonban gyakran módosítja a szerző által idézett források eredeti szándékát. Ugyanis amikor Euszebiosz egy-egy forrásra hivatkozik, szabadságot érez arra, hogy újraírjon eseményeket, hogy egy-egy szakaszt kihagyjon, másokat pedig kibővítsen, illetve arra, hogy megváltoztassa egy-egy forrás hangsúlyait. Ezzel a forráshasználati módszerrel olykor azt a hatást kelti, mintha emlékezetből hivatkozna egy-egy forrásra. Amikor pedig idéz, megtörténik, hogy „ollóz a szövegben”, és kihagy számára jelentéktelennek tűnő részleteket. Az sem ritka, hogy amikor egy-egy téma kapcsán illusztrációként idéz vagy parafrázál valamit, közben egy másik témáról is jelentős információkat vagy részleteket közöl. Amikor pedig forrásainak anyagát és a bemutatott

³⁵ Carriker, Andrew: *The Library of Eusebius of Caesarea*. Brill, Leiden–Boston 2003, 55–58.

³⁶ Vanyó László: *Előszó*. In: Vanyó László (szerk.): *Euszebiosz Egyháztörténete*, 7.

eseményeket értékeli, gyakran a kései 3. századi egyházi helyzetet vetíti vissza az 1. és 2. századra, mintha a gyülekezetek mindig nagy létszámúak és figyelemre méltók lettek volna, illetve jólétnek örvendhetek volna.³⁷

Euszebiosz forráshasználatát és az *Egyháztörténet* anyagelrendezését két fő tényező határozta meg: a caesareai könyvtár anyaga és a szerző személyes érdeklődési köre. Az például, hogy az *Egyháztörténet* elsősorban a keleti egyházak életére és történetére összpontosít, azzal magyarázható, hogy főként az erre vonatkozó anyagok álltak rendelkezésére. Palesztina, Szíria, Egyiptom és Kis-Ázsia egyházi íróit jobban ismerte, mint az itáliaiakat vagy a görögországiakat.³⁸ Azt viszont, hogy a korai egyház történetének egyik vagy másik fontos alakjáról milyen részletesen ír, főként érdeklődési körével és szerzők személyéhez való viszonyulásával lehet magyarázni. Amikor például Szamoszatai Pálról ír, nem annyira az eretnek tanításra, mint inkább erkölcsre helyezi a hangsúlyt.³⁹ Emögött az a meggyőződés észlelhető, hogy az igazhitűség eredménye mindig a helyes cselekedet (az ortodoxia és az ortopraxis kéz a kézben járnak), míg a heterodoxiát általában heteropraxis követi. Azonban látni kell azt is, hogy Szamoszatai Pál, aki Arius egyik szellemi elődjének tekinthető, több ok miatt is szimpatikus volt Euszebiosz számára.⁴⁰

Euszebiosz levelek, prédikációk és a korai szerzők, püspökök és más egyházi írók művei alapján mutatja be az egyház belső életét.⁴¹ Ők olyan embe-rekként jelennek meg az *Egyháztörténet*ben, akik a bemutatott történelmi események tanúi. Azonban a teológia(i tanítás) fejlődését nem mindig képes helyesen, az összefüggésekre figyelve értékelni, s így azok a szakaszok, amelyekben egy-egy korábbi püspök vagy kiemelkedő személyiség életéről és jelentőségéről értekezik, inkább független feljegyzéseknek tűnnek, semmint összefüggő elbeszéléseknek. Timothy Barnes úgy értékeli, hogy Euszebiosznak már sokkal jobban sikerült rendeznie az eretnekeket és eretnekségeket bemutató anyagot.⁴² Ez azzal magyarázható, hogy az egyszerű adatközlés mellett Euszebiosz itt értelmezni is kívánta az eretnekségeket, ehhez pedig logikus felépítésre volt szükség. Véleménye szerint, amint azt Irenaeus,

³⁷ Barnes, Timothy: *i. m.* 140–141.

³⁸ Uo. 142.

³⁹ Uo. 145.

⁴⁰ Vanyó László: *Bevezetés*. In: Vanyó László (szerk.): *Euszebiosz Egyháztörténete*, 12.

⁴¹ Barnes, Timothy: *i. m.* 130.

⁴² Uo. 132–133.

Hegessipus és Jusztinosz tanításából örökölte, az eretnekségek annak az igazhitű keresztyénségnek a vadhajtásai, amelyet az igazhitű püspökök őriztek meg és védelmeztek évszázadokon keresztül.

3. Az Egyháztörténet műfaja és címzettei

Euszebiosz *Egyháztörténetére* nem a racionalisztikus történelemírás jellemző, mint Thuküdidész írásaira, és az Abdérai Hecataeus kreatív történetírását sem követi. Egyháztörténelme nem etnográfia, mint Hérodotosz és Diodorus Siculus történeti munkái, és nem is pragmatikus történetíró, mint Polübiosz. Timaeus, Polübiosz és Diodorus Siculus univerzalisztikus történelemszemléletét is hiába keressük nála. Ha valaki meg akarja határozni az *Egyháztörténet* műfaját, a vonatkozó szakirodalomban rengeteg próbálkozást talál. David DeVore fel is sorol néhányat ezek közül:

- 1892-ben Franz Overbeck mellett érvelt, hogy Euszebiosz a keresztyén múltat más népek történetéhez hasonlóan a „keresztyén nép” történeteként mutatja be.
- 1907-ben Eduard Schwarz azt állította, hogy Euszebiosz *Egyháztörténetében* a „historia” kifejezés az áthagyományozott dokumentumok gyűjteményét jelenti.
- 1981-ben Timothy Barnes arról írt, hogy az *Egyháztörténet* egyfajta kikerülhetetlen irodalmi vagy filozófiai történelemszemlélettel ötvözi a regényszerűen bemutatott nemzeti történelmet.
- Újabb kutatások szerint (pl. Mendels Doron) az *Egyháztörténet* hatás-története akár médiatörténeti forradalomként is értelmezhető, amely a tudományos történetírás és az apologetika határterületén keletkezett.

David DeVore azt is hangsúlyozza, hogy Euszebiosz *Egyháztörténetének* általánosan elismert eredeti stílusa szinte lehetlenné teszi műfajának pontos meghatározását.⁴³ Vitán felüli, hogy Euszebiosz történetírása innovatív volt, azonban fontos látni, hogy ez az innovatív stílus egy hosszú és gazdag historiográfiai hagyományanyagra épült. DeVore mellett érvel, hogy Euszebiosz többféle keresztyénség előtti és keresztyén stílust ötvözött „egyetlen testté”, és ezeket az egymástól eltérő műfajokat párbeszédbe állította egymással. Az innovatív stílushasználat és a különböző műfajok egyéolvasztása DeVore

⁴³ DeVore, David: Genre and Eusebius' Ecclesiastical history. Toward a focused debate. In: Johnson, Aaron – Schott, Jeremy (eds.): *Eusebius of Caesarea. Tradition and Innovations*. Centre for Hellenic Studies (Trustees for Harvard University), Washington DC 2013, 20–21.

szerint nemcsak új műfajt eredményezett, amelyet egyháztörténetnek (*historia ecclesiastica*) lehet nevezni, hanem ugyanakkor egy új modell alkotóelemei is lettek, amely a keresztyén múlt bemutatására és értelmezésére szolgált. Tehát Euszebiosz célkitűzése egy vallásos csoportról alkotott vízió megfogalmazása volt, amelynek múltbéli hősei etnikai nemzetséget, intellektuális szektát és egy természetfölötti ellenségekkel harcban álló hadsereget alkottak.⁴⁴ DeVore következtetésének utolsó felét nem fogadhatjuk el fenntartások nélkül, viszont elmondhatjuk, hogy Euszebiosz új műfajt teremtett, amely példaként szolgált a késő ókori keresztyén történetíró számára, és bizonyos mértékben a középkori történetírást is meghatározta.

Ha mégis körül akarnánk írni ezt az új műfajt, érdemes odafigyelnünk Mendels Doron megjegyzéseire. Reá vonatkozott a DeVore azon megjegyzése, hogy az utóbbi idők kutatásai „médiatörténetként” kezelik Euszebiosz *Egyháztörténetét*, amely magán viseli mind a historiográfia, mind az apologetika stílusjegyeit. Mendels Doron azt hangsúlyozza, hogy az *Egyháztörténet* missziós szemléletet is tükröz, ez pedig azt sejteti, hogy Euszebiosz számára a történetírás a keresztyén tanítás terjesztésének hatékony és kézenfekvő eszköze lehetett. Az *Egyháztörténet*, de Euszebiosz más munkáiból is azt tükrözik, hogy felfogása szerint a keresztyénség jelentős világtörténeti szereppel bír, és ezért gyorsan és hatékonyan kell terjeszteni.⁴⁵ Tehát Mendels Doron véleménye szerint az *Egyháztörténet* olyan új (és más) világrend „propagandakönyve”, amely arra hivatott, hogy átformálja a korabeli világ arculatát.

Amennyiben elfogadjuk, hogy Euszebiosz missziós szemlélettel alkotta meg *Egyháztörténetét*, felmerül a kérdés: kik a címzettek? A 4. század keresztyénei, akiket a szerző meg akar erősíteni hitükben, és akikben fel kívánja ébreszteni a missziós lelkiületet? A Római Birodalom pogány lakói, akiket történeti érvekkel akar meggyőzni, hogy keresztyénné legyenek? Vanyó László szerint Euszebiosz szándéka az volt, hogy a 4. századra beállt átmeneti korszakban mind a keresztyének, mind a pogányok olvassák *Egyháztörténetét*, és azt akarta felmutatni, hogy a keresztyénség Isten vezetése alatt győzte le a zsidókat, a pogányokat és az eretnekeket.⁴⁶ Ez a szerzői szándék más-más üzenetet hordoz a pogányok és a keresztyének számára: a keresztyéneket vigasztalja és megerősíti hitükben, a pogányokat és eretnekeket pedig arra buzdítja, hogy fogadják el az igaz hitet.

⁴⁴ DeVore, David: *i. m.* 44–45.

⁴⁵ Mendels, Doron: *i. m.* 2–3.

⁴⁶ Vanyó László: *Bevezetés*. In: Vanyó László (ed.): *Euszebiosz Egyháztörténete*, 10.

4. Az Egyháztörténet munkamódszere

Euszebiosz többször is hangoztatta, hogy a történetíró tollának legméltebb tárgya az egyháztörténelem és a vértanúk története. Bár műve megírása közben odafigyelt a klasszikus és hellenista mintákra is, tárgya természeténél fogva mégis jelentős mértékben eltért azoktól. Példaként említhetjük, hogy a klasszikus történetírókkal ellentétben szokatlanul hosszasan idéz okmányokból, ugyanis az a célja, hogy minél több anyagot közöljön, és azt közvetlenül tárja az olvasó elé. Különösen munkája zárókönyveiben (VIII–X. könyvek), amelyek saját korának eseményeivel foglalkoznak, valóságos „forrásözön”-re támaszkodnak. Vanyó László hasonlata szerint az itt idézett okmányoknak ugyanaz a szerepük, mint a tanúknak az ügyész vádbeszédében.⁴⁷

Mendels Doron véleménye szerint⁴⁸ Euszebiosz úgy írta meg az *Egyháztörténetet*, mint amikor egy modern újságíró vagy szerkesztő eldönti, hogy a rendelkezésére álló anyagból mit érdemes megörökíteni a jövő számára, és mi az, amit el lehet felejteni. Ennek az az eredménye, hogy bár az *Egyháztörténet* megjeleníti mind az egyház-, mind a világtörténet eseményeit, ezek nem egyforma hangsúllyal bírnak: a világtörténet mindig alárendelt szerepet kap, a fő szerep pedig mindig Istené, aki Krisztus mennybemenetele óta az egyházon keresztül munkálkodik a világban.⁴⁹

Mendels Doron bemutatja a modern média öt szerepét, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy ezek a szerepek milyen mértékben valósulnak meg Euszebiosz *Egyháztörténetében*:

Médiaszerepek	<i>Euszebiosz Egyháztörténete</i>
1. „Semleges szemlélő”; a történelmi fontosságú események értelmezője, nyilvános információkezelő.	Thuküdidész minden valószínűség szerint semleges szemlélő volt, Euszebioszról azonban ezt semmiképpen sem lehet elmondani. Ő inkább az események értelmezője volt.
2. „A történések résztvevője”, bizonyos események „ügyvédje”.	Nehéz felmérni, hogy milyen hatása volt az ókori történészek elbeszéléseinek a történelmi események alakulására. Euszebiosz talán késztetést érzett arra, hogy a társadalmi áldozatok, az elnyomást szenvedő keresztyének ügyvédjeként lépjen fel.

⁴⁷ Vanyó László: *Ókeresztény írók lexikona*, 150–151.

⁴⁸ Mendels, Doron: *i. m.* 9.

⁴⁹ Vanyó László: *Bevezetés*. In: Vanyó László (szerk.): *Euszebiosz Egyháztörténete*, 10.

Médiaszerepek	<i>Euszebiosz Egyháztörténete</i>
3. A nyilvános élet minden szférájának kritikusa, azaz „házórzó kutyája”.	Euszebiosz a keresztyénség ellenzőinek, vagyis az eretnekeknek és a zsidóknak kíméletlen kritikusa. Kérdés azonban, hogy az eretnekekkel és a zsidókkal szembeni kritikája hogyan befolyásolta elbeszélése tényyszerűségét.
4. Olyan fórum, ahol megjelenik a társadalom több rétegének hangja.	Az <i>Egyháztörténet</i> ben többféle vélemény is megjelenik, ugyanis Euszebiosz bemutatja az eretnekek tanítását is. Kérdés azonban, hogy mennyire objektíven teszi. Josephus például többé-kevésbé elfogulatlan módon ábrázol olyan társadalmi csoportokat, amelyek egyébként ellenszenvesek voltak számára.
5. „Felelős őrszem”	Euszebiosz „a katolikus ortodoxia” etikájának felelős őrszeme volt, ugyanis ennek az irányzatnak az érdekében dolgozott. ⁵⁰

Amit Vanyó László 1981-ben írt Euszebiosz és az egyház viszonyáról, szépen megvilágítja az *Egyháztörténet*nek mint médiadarabnak „felelős gyám” szerepét. Azt írja ugyanis,⁵¹ hogy az *Egyháztörténet* előállításában nem a történetíró személyes döntése a legfontosabb:

„[Euszebiosz] olyan történelmet ír, mint amelyet az egyház ír önmagáról; az egyház mint tekintély szabja meg ennek a történetírásnak az irányát és a korlátait is. Ezért Euszebioszt nevezhetjük az első, mai értelemben vett »elkötelezett« történetírónak.”⁵²

Mendels Doron felsorolja a média minőségbiztosítási kritériumrendszerét is, és megvizsgálja, hogy ennek elemei miként jelennek meg Euszebiosz *Egyháztörténet*ében. Ugyanis véleménye szerint ha az ókori szövegeket a modern médiatudományok követelményrendszeréhez viszonyítva elemzünk, ez segít jobban megértenünk az ókori historiográfia természetét. Tekintsük hát át, hogy Mendels Doron szerint miként jelennek meg a modern médiatudomány követelményrendszerének elemei Euszebiosz *Egyháztörténet*ében.

⁵⁰ Mendels, Doron: *i. m.* 9–11.

⁵¹ Vanyó László: *Bevezetés*. In: Vanyó László (ed.): *Euszebiosz Egyháztörténete*, 13.

⁵² Uo.

A médiatudományok követelményei	<i>Euszebiosz Egyháztörténete</i>
1. Diverzitás	Euszebiosz <i>Egyháztörténetéből</i> hiányzik a szó elsődleges értelmében vett diverzitás, azonban jelen van benne egyfajta korlátolt diverzitás. Ugyanis szakadék van a valóság, illetve a valóság bemutatása között, és torz képet mutat bizonyos társadalmi csoportokról.
2. Objektivitás	Thuküdidész és Polübiosz vitathatatlan érdemeket szereztek az objektív történetírás terén. Euszebiosz esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mert neki megvoltak a maga sajátos prioritásai (pl. ideológia, propaganda), illetve úgy válogatta meg anyagát, hogy az figyelemfelkeltő legyen, és megnyerje olvasói jóindulatát.
3. Relevancia	A relevancia általánosságban fontos kérdés volt Euszebiosz számára.
3a Normatív szabályok	Miként viszonyul egymáshoz a tartalom és egy független szabályrendszer? Euszebiosz számára az igazhitű egyetemes egyház hitrendszere volt az abszolút és normatív szabály.
3b A „valós világ” ismerető jegyeinek jelenléte	Itt a tartalomnak és a valóságnak független bizonyítékai közötti viszony meghatározásáról van szó. Euszebiosz esetében gondok merülnek fel, ugyanis a kutatási anyag szinte felmérhetetlen mennyiségű, viszont nem áll rendelkezésünkre az <i>Egyháztörténetben</i> tárgyalt kor valóságának független leírása.
3c A hallgatók irányjelző szerepe	Itt azt kell megvizsgálni, hogy miként viszonyul egymáshoz a tartalom és a célközönség érdekrendszere? Euszebiosz stílusa arra utal, hogy nem a társadalmi elit, hanem az egyszerű olvasóközönség számára írt, például azoknak a zsidóknak és pogányoknak, akik meg akarták ismerni a keresztyénséget, vagy azoknak a keresztyéneknek, akiket folyamatosan emlékeztetni kellett, hogy az igazhitűség az egyetlen helyes életút.

A médiatudományok követelményei	<i>Euszebiosz Egyháztörténete</i>
4. Szenzációközpontúság és pártatlanság	Az <i>Egyháztörténet</i> ben igen gyakran jelenik meg egyfajta szenzációközpontúság. Ami pedig a pártatlanságot illeti, Euszebiosz jelentős mértékben lemarad például Thuküdidésszel szemben. Ugyanis a pártatlanság alapelve szerint az a legszerencsésebb eset, ha a szerző megtalálja a két véglet közötti egyensúlyt vagy középutat.
5. Az objektivitás mértéke	A médiatudományok annak alapján mérik az objektivitás mértékét, hogy a szöveg miként viselkedik a valós életben. Az objektivitás mértékének alkritériumai: a tényyszerűség, pontosság, a befejezettség.
a) Tényszerűség	A médiatudományok művelői azok nélkül a súlyos mellékzöngék nélkül beszélnek a tényekről, amelyeket a történészek meglehetősen gyakran használnak. A tényyszerűség aspektusai: <ul style="list-style-type: none"> – az információ értékét mérő mutatók jelenléte (sűrűség <ul style="list-style-type: none"> – a műben megadott releváns pontok aránya; „lélegzet” – a mű összterjedelméhez arányló pontok száma; szélesség – olyan tények és motívumok összesített száma, amelyek a műben bemutatott alapvető pontokat kísérik és magyarázzák); – olvashatóság, amely ebben az esetben az információgazdagságra vonatkozik; – ellenőrizhetőség: a tényyszerűség mértéke egyenesen arányos a médiadarabban bemutatott ellenőrizhető tények számával.
b) Pontosság	A pontosság szoros kapcsolatban áll a hitelességgel. A pontosság mértékének kritériumrendszere: <ul style="list-style-type: none"> – a tények ellenőrizhetősége, amelynek célja végső soron a kihagyás, a túlhangsúlyozás, az eltorzított idézés stb. kizárása; – a téma és a források pontosságának ellenőrzése; – médiadarabban bemutatott események, illetve a szemtanúk visszaemlékezéseinek összehasonlítása; – hitelreméltóság: a szerző viszonyulása a források pontosságához;

A médiatudományok követelményei	<i>Euszebiosz Egyháztörténete</i>
c) A befejezettség	<p>– a belső pontosság kritériuma, amely a mű címe és tartalma közötti kapcsolatra összpontosít.</p> <p>Mendels Doron itt megjegyzi, hogy a történészek, bár ismernek néhányat e módszerek közül, mégis meglehetősen ritkán alkalmazzák őket.</p> <p>A történeti mű befejezettségének elemzését éppen úgy kell elvégezni, mint a pontosság ellenőrzését. Egy szöveg befejezettségét három aspektus alapján lehet vizsgálni: <i>belső befejezettség, külső befejezettség, kumulatív befejezettség</i>.⁵³</p>

A fentebb bemutatott táblázat ötödik pontja, amely az objektivitás mérésével foglalkozik, Mendels Doron leírásában sem tartalmaz egyetlen hivatkozást Euszebiosz *Egyháztörténetére*, ugyanis rendkívül nehéz meghatározni, hogy az *Egyháztörténet* eleget tesz-e az objektivitás mérésénél alkalmazott összes kritériumnak.⁵⁴

Mendels Doron példaként az V. könyvből idézi a galliai üldözések eseményei között bemutatott Alexander történetét (V. 1,49–52), majd az objektivitást illetően amellet érvel, hogy a bemutatott szakasz tényszerűsége igen csak alacsony, azonban a hitelreméltóság iránti igény és a relevancia rendkívül magas, különösen az igazhitű egyetemes egyház szemszögéből. Ez a példa azt is szemlélteti, hogy bár az *Egyháztörténet* nem felel meg a modern médiatudományok által felállított követelményrendszer minden elvárásának, és ez érthető is, hiszen más korban, más kontextusban és más körülmények között keletkezett, a történetírás történetében mégis fontos állomásnak és akár fordulópontnak tekintendő.

A relevancia iránti magasfokú igényével és missziós-apoloetikai célkitűzésével Euszebiosz olyan új áramlatot indított el a történetírásban, amely jelentős mértékben meghatározta a későbbi egyházi történetírók munkásságát.

⁵³ Mendels, Doron: *i. m.* 13–28.

⁵⁴ Uo. 28.

5. Euszebiosz történelemszemlélete

A történelem szereplőinek értékelése

Már utaltunk Timothy Barnes véleményére, amely szerint Euszebiosz számára a Biblia jelentette a kulcsot Isten, az ember és a történelem megértéséhez.⁵⁵ Ennek a Bibliában gyökerező történelemszemléletnek egyik jelentős következménye az, hogy a szerző minden személyt és eseményt a Jézus Krisztushoz való viszonyulása alapján ítél meg és értékkel. Példaként említhetjük a visszatérő motívumként több helyen is megjelenő gondolatsort, amely szerint a Kr. u. 66–70 között lezajlott és Jeruzsálem lerombolásával végződő „zsidó háború”, de az azt megelőző üldözések is a zsidó nép Krisztus-ellenes magtartásának következményei. Euszebiosz szerint az 1. századi Philón, Josephus Flavius művei

„[...] világosan tárják az olvasók elé azokat a szomorú eseményeket, melyek azonnal vagy rövid időn belül büntetésképp szakadtak a zsidókra amiatt, amit Krisztus ellen tenni merészelték.”⁵⁶

A Vespasianus-féle ostrom értékelését a következő lakonikus mondatban foglalja össze:

„Így érte végülis utol az isteni büntetés a zsidókat, akik kezet mertek vetni Krisztusra.”⁵⁷

A Heródes⁵⁸ betegségéről és haláláról szóló beszámolót pedig a következő értékeléssel vezeti be:

„Ezen felül érdemes megemlíteni, milyen fizetséget is kapott Heródes azért, hogy ilyen tetre vetemedett Krisztus és kortársai ellen, amennyiben Isten igazságossága rögtön anélkül, hogy egy kissé is várták volna, még

⁵⁵ Barnes, Timothy: *i. m.* 97.

⁵⁶ *Historia Ecclesiastica*, II. 5,6 (64. old.).

⁵⁷ *Historia Ecclesiastica*, II. 6,6 (66. old.).

⁵⁸ Heródesről egyébként mint idegen származású uralkodóról ír: „A zsidók saját fejedelmeik vezetése alatt élhettek, kezdve magától Mózesztől egészen Augustus uralmáig, amikor is először történt meg az, hogy a rómaiak egy idegen törzsből valónak, Heródesnek adták a zsidók feletti uralmat. Amint erről Josephus tudósít, Heródes atyai részről idumeai volt, anyai részről pedig arab.” *Historia Ecclesiastica*, I. 6,2. (35. old.)

élete folyamán lesújtott rá mindannak bevezetéseképp, ami majd a földről való elköltözése után vár rá.”⁵⁹

A Krisztus iránt tanúsított magatartás alapján történő értékelés motívuma nemcsak a zsidó nép és uralkodói, hanem a Római Birodalom császárai esetében is megjelenik pozitív, illetve negatív formában. Tiberius császár keresztények iránt megnyilvánuló magatartását a következő elismerő szavakkal értékeli:

„Tiberius viszont megmaradt döntése mellett, és halálbüntetéssel fenyegette meg azokat, akik a keresztények ellen vádaskodtak. A mennyei gondviselés sugallta a császárnak ezt a gondolatot, hogy az evangélium születő igéje akadálytalanul terjedhessen el az egész föld színén.”⁶⁰

Néróról azonban megjegyzi, hogy ő volt az első császár, aki „ellenségesen viselkedett az Istent imádó vallással szemben”.⁶¹ Domitianus,⁶² Licinius, Maxentius és Maximinus⁶³ császárokról úgy beszél mint a keresztényiséget üldöző zsarnokokról, az általuk véghez vitt keresztényüldözések abbamaradását, illetve halálukat és azt megelőző szenvedéseiket pedig isteni büntetésként értelmezte. Amikor például Maximinus, akit Kelet zsarnokának vagy másutt a „jót gyűlölő és minden jó ember ellen áskálódó zsarnoknak”⁶⁴ nevez, keresztények elleni rendeletének kudarcáról ír, a következő szavakkal érzékelteti Istennek az emberi történelemben való beleavatkozását:

„Amikor tehát már a többségben majdnem kihalt a remény, hirtelen úgyszólván belefojtotta Isten, aki harcol egyházáért, a zsarnokba ellenünk dühöngő gögjét, miközben még egyes vidékeken úton voltak azok, akiknek az volt a feladatuk, hogy kifüggeszék az ellenünk hozott rendelkezést, és megmutatta, hogy a menny segít nekünk a küzdelemben.”⁶⁵

Maxentiusnak, a nyugati zsarnoknak halálát a zsidók Egyiptomból való kivonulásának elbeszéléséből ismert képekkel mutatja be (vö. 2Móz 14,26–30), amikor arról beszél, hogyan süllyedt el a menekülési útvonalként használt

⁵⁹ *Historia Ecclesiastica*, I. 8,3 (42. old.).

⁶⁰ *Historia Ecclesiastica*, II. 2,6 (61. old.).

⁶¹ *Historia Ecclesiastica*, II. 25,3. (90. old.).

⁶² *Historia Ecclesiastica*, III. 23,6. (118. old.)

⁶³ *Historia Ecclesiastica*, VIII. 14,1–3. (368–369. old.)

⁶⁴ *Historia Ecclesiastica*, IX. 2,11. (381. old.).

⁶⁵ *Historia Ecclesiastica*, IX. 7,16. (387. old.)

csónakokból kiépített híd a menekülő Maxentius és kísérői alatt,⁶⁶ majd Maximinusnak, Kelet zsarnokának halálát a Heródes végső óráit felidéző képekkel mutatja be.

„13 És miután ilyen vallomást tett, mintha ezekért cserébe valamilyen kárpótlást kapott volna, mert kétségtelenül kevesebbet szenvedett, mint amennyit szenvednie kellett volna, amikor hirtelen végigsújtott rajta Isten ostora, és meghalt a háború második szakaszában. 14 Halálának körülményei nem olyanok voltak, mint azoké a hadvezéreké, akik gyakran bátran küzdve az erény és szeretteik érdekében háborúban vitézül hálnak dicső halált, hanem úgy érte el a megérdemelt büntetés, mint egy istentelen és Isten ellen harcoló embert, aki otthon marad és elrejtőzik, miközben serege még a csatatéren hadrendben áll miatta. Hirtelen végigsújtott egész testén Isten ostora, úgyhogy szörnyű fájdalmak és kínok közepette arccal a földre bukott. Éhség gyötörte, egész testét láthatatlan és Isten által szított tűz égette, úgyhogy régi kinézetének egész alakja szétfoszlott és elvesztette formáját, és csak a kiszáradt csont maradt meg belőle, mintha egy hosszú ideje csontvázzá szott árny lett volna. A közelében levők nem gondoltak másra, mint hogy teste lelkének sírjává lett, mely egy már halott és teljesen eltűnőfélben levő testbe temetkezett. 15 A velejének mélyéről felcsapó hó még jobban lobogott; szemei kidülledtek és kiugrottak üregükből, úgyhogy megvakult. Ő viszont még lélegzett ebben az állapotában, megvallotta az Urat, és a halált hívta. És legvégül, miután megvallotta, hogy ezeket joggal szenvedni el a Krisztussal szemben elkövetett túlkapásai miatt, kiadta lelkét.”⁶⁷

A Római Birodalom

Amint azt már a *Chronikon* ismertetése során láttuk, Eusebiosz úgy tekintett a Római Birodalomra, mint amely a világtörténelem fejlődésének csúcspontja, és politikai státusánál fogva, akárcsak Szárdeszi Melitón és Órigenész, kiemelt fontosságúnak tartotta a keresztyénség szempontjából is. Mivel Jézus Krisztus születésének ideje egybesett a *Pax Augusta* kezdetével, és a keresztyénség ezt követően terjedhetett el a művelt világban, úgy vélte, hogy a birodalom az evangéliumnak és a keresztyénség terjesztésének egyik leghatásosabb eszköze.⁶⁸ Ennek pedig szinte természetszerű következménye,⁶⁹ hogy a

⁶⁶ *Historia Ecclesiastica*, IX. 9,4–5 (391–392. old.).

⁶⁷ *Historia Ecclesiastica*, IX. 10,13–15. (399–400. old.)

⁶⁸ Carriker, Andrew: *i. m.* 339.

keresztyénüldözések megszűnésében és Constantinus keresztyénné lételében a keresztyén birodalom megszületését ünnepelte, a császárt pedig Isten földi képviselőjeként⁷⁰ és a birodalom apostolaként⁷¹ üdvözölte.

Eszkatologikus, üdvtörténeti történelemszemlélet

Euszebiosz *Egyháztörténetének* megjelenése előtt a kronográfia volt a keresztyének körében uralkodó történetírói műfaj, amelyben *Chronikon* című munkájának megírásával maga Euszebiosz is jelentőset alkotott. Az őt megelőző, de még a kortárs keresztyén szerzők világtörténeti kronográfiáinak a milleniarizmus⁷² az egyik alapvető jellegzetessége. Az Euszebiosszal kortárs Lactantius véleménye markánsan jellemzi ezt a tendenciát: a keresztyének, akiket a Szentírás megtanított az igazság ismeretére, ismerik a világ kezdetét és végét (*Institutiones Divinae* 7,14).⁷³ William Adler szerint az efféle kronográfusok egyik célkitűzése a zsidó-keresztyén hagyomány ősiségének és hitelességének igazolása volt, amely a babiloni fogság utáni zsidó apokaliptika mintájára (vö. Dán 9,24–27) az időt az isteni akarat megnyilvánulásaként értelmezte.⁷⁴ Africanus véleménye szerint a világtörténelem a teremtés kronológiájához igazodik, amely szerint Isten 6000 évet mért ki a világtörténelem számára, ezt pedig az 1000 éves milleniumi nyugalom követet. Számításai szerint Krisztus az 5500-ik évben született meg, és saját korától számítva még 279 évnek kell eltelnie a milleniumi nyugalom kezdetéig.⁷⁵

A milleniarista szemléletű kronográfiákkal szemben Euszebiosz inkább egyfajta üdvtörténeti szemléletet érvényesít. Ebben a tekintetben különösen fontosak számára Jézus azon szavai, amelyeket az ApCsel 1,7-ben olvashatunk: a mindenkori tanítványoknak nem az a dolga, hogy kutassák azokat az

⁶⁹ Euszebiosz felfogásával némileg ellentétben állt Augustinus történelemszemlélete, aki szerint a Római Birodalomnak tagadhatatlan szerepe volt a keresztyénség terjedésében, viszont a keresztyének elsősorban a tökéletes mennyei városhoz tartoznak, nem pedig a minden előnyük ellenére tökéletlen emberalkotta államszervezetekhez.

⁷⁰ Carriker, Andrew: *i. m.* 339.

⁷¹ Vanyó László: *Ókeresztyény írók lexikona*, 149.

⁷² Adler, William: *i. m.* 83–84.

⁷³ *Nos autem, quos divinae litterae ad scientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus.* Idézi: Adler, William: *i. m.* 586.

⁷⁴ Adler, William: *i. m.* 587.

⁷⁵ Ld. uo. 588. Ld. még Breisach, Ernst: *i. m.* 84.

időket és alkalmakat, amelyeket *az Atya a maga hatalmába helyezett*. A „világvége” helyett Euszebiosz inkább azt hangsúlyozza, hogy miként valósul meg Isten üdvözítő terve a történelemben.⁷⁶ Ezért mindent megtesz a zsidó-keresztény hagyomány ősiségének és hitelességének bizonyítása érdekében, illetve ahol csak alkalmá nyílik rá, követendő példaként emeli ki a mártírok kitarását, Krisztus iránti hűségét és hitüknek erejét. Sok kortárs kronográfussal ellentétben Euszebiosz arra irányítja a figyelmet, hogy a keresztényeknek miként kell hűségeseknek maradniuk Krisztushoz, és miként kell helyesen élniük a világban. Erre szmirnai Polükárposz mártírhalálának elbeszélése az egyik meghatározó példa: amikor az arénában a prokonzul arra akarta kényszeríteni, hogy átkozza meg Krisztust, az idős püspök így válaszolt:

„Nyolcvanhat éve szolgálok neki, és sosem bántott meg. Hogyan káromolhatnám hát királyomat, aki üdvözített engem?”⁷⁷

Nemcsak a régmúlt idők vértanúinak halálmegvető hősiességét állítja példaként az olvasó elé, hanem dicshimnuszokat zengve emlékezik meg saját korának férfi- és nőmártírjairól. Így például a következő méltató szavakkal ír Maximinus zsarnokoskodásának áldozatairól:

„Mindenkivel szemben sikerült így viselkednie, csak a keresztényekkel nem: akik megvetették a halált, semmibe vettek egy ilyen zsarnokságot. Hiszen a férfiak tüzes vasat, keresztrefeszítést, vadállatokat, mély tengereket, tagjaik levágását és megégetését, szemük kivájasát és kitolását, és egész testük megcsonkítását, ráadásul éhséget, bányákat és börtönöket tűrtek el, és mindezek közben bebizonyították, hogy inkább tűrnek a válás érdekében, mintsem hogy az Istennek kijáró imádatot bálványoknak adják meg. Az asszonyok pedig a férfiaknál egy cseppet sem kevésbé bátran küzdöttek az isteni Ige tanításaért: egyesek ugyanazokat a küzdelmeket állták ki, mint a férfiak, és az erénynek ugyanolyan jutalmát is nyerték, mások, akiket megbecsteleníteni vittek, inkább adták lelküket halálra, mint testüket megbecstelenítésre.”⁷⁸

Euszebiosz szándéka egyértelmű: a vértanúk életpéldájával kívánta igazolni, hogy a keresztények nem gonosztevők, ugyanis a világot teremtő és

⁷⁶ Siniscalco, P.: *Historiography, Christian*. In: Bernardino, Angelo di (ed.): *Encyclopedia of Ancient Christianity*. Volume 2. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2014, 261.

⁷⁷ *Historia Ecclesiastica*, IV. 15,20. (164. old.).

⁷⁸ *Historia Ecclesiastica*, VIII. 14,9–10. (371. old.).

fenntartó Isten azért hívta életre az egyházat, hogy harcoljon a pogányság ellen (apologetikus célkitűzés). Emellett olyan példákat állított olvasói elé, akiket követendőknak ítélt az életszentség iránti igény tekintetében (építő célkitűzés). A „világvége” (eszkatológia) vontkozásában pedig nem az időpont fontos, hanem az isteni igazságosság érvényesülése: Krisztus ellenségeinek szégyenletes kínhalála mintegy előleg abból a büntetésből, amely haláluk után vár rájuk; azok pedig, akik hűségesek maradtak Krisztus evangéliumához, arra méltattak, hogy Krisztus vértanúi legyenek, és földi haláluk után a világ minden kincsénél drágább jutalmat nyernek Istentől. Példájukkal azt is hangsúlyozza, hogy Isten, aki már a történelmi idők kezdetén létrehozta az egyházat, mindenütt és minden körülmények között gondot visel azokra, akik őhozzá ragaszkodnak. Ezért a keresztyén egyház története Isten gondviselő tetteinek a története is.⁷⁹

Euszebiosz történelemszemlélete megoldási lehetőséget (alternatívát) kínált a korabeli pogány historigráfia számára is, amely krízisbe jutott az egységes történelemértelmezés hiánya miatt. Euszebiosz számára a szent iratokban található isteni kijelentés biztos viszonyítási alapot jelentett ahhoz, hogy megállapíthassa, mi az igazság, és hogy értékelhesse a különböző dokumentokban lejegyzett eseményeket. A pogány történetírásból pontosan ez a viszonyítási alap, illetve abszolút tekintély hiányzott. Sőt mi több, a történetírást – Cicero szavaival – egyszerűen *opus oratorium maximé*nak tekintették, amely ennél fogva egyrészt a retorikai tökéletességre és a moralizálásra törekedett, másrészt az adatolási igény hiánya miatt mellőzte az „eredeti dokumentumokra való hivatkozást”, s így a történetíró híres személyiségek szájába adott és kitalált beszédekben fogalmazta meg a maga szemléletét.⁸⁰

A történelmi idő kérdése, a múlt és a jelen kölcsönhatása

A milleniarista kronográfiák időszemléletének megfelelően az ember teremtéséig, tehát Ádámgig vezették vissza a történelmi eseményeket. (Ehhez hasonló tendenciát észlelhetünk a 17. századi enciklopédisták, Alstedius és Apáczai Csere János munkáiban is.) Szerintük ugyanis a bibliai narratíva egyetlen zökkenőmentes történelmi elbeszélést jelentett, amelynek eseményeit el lehet helyezni az időtengelyen. Euszebiosz azért szakított ezzel a gyakorlattal, mivel úgy ítélte, hogy a bibliai elbeszélés egyes elemei a történész

⁷⁹ Siniscalco, P.: *i. m.* 262.

⁸⁰ Uo.

hatáskörén kívül esnek.⁸¹ Bár ő maga is megpróbálja datálni Ádám teremtését (Kr. e. 5198),⁸² a történelmi időt igazából Ábrahám korától számítja, mert úgy véli, hogy ami Ábrahám előtt történt, azt teljesen bizonytalan elhelyezni az időtengelyen, mivel erre vonatkozó hiteles dokumentumok sem a klasszikus görög, sem a barbár népek történetéből nem állnak rendelkezésére.⁸³ William Adler szerint Euszebiosz célja az volt ezzel, hogy a keresztyén kronográfia műfaját eltávolítsa az apologetikus-milleniarista spekulációktól, és amennyire csak lehet, közelítse azt a görög történetírás fő irányzatához.

A klasszikus történetírókkal ellentétben Euszebiosznál a jelenkor egyháztörténete csupán függeléke a régmúlt idők történelmének.⁸⁴ Ugyanis a régmúlt története a klasszikus történetíróknál csupán vázlatos bevezető a jelenkor történetéhez. Euszebiosznál fordított jelenséggel találkozunk műve első kiadásában: saját kora történetét igencsak vázlatosan tárgyalja, a múlt történetét viszont annál részletesebben. Ugyanis teológiai-üdv történeti szemléletmódja értelmében számára a múlt története nem olyan emlékanyag, amelyet lejegyez és megőriz a jövő nemzedékek „kíváncsiskodó kutatói” számára, hanem példa a jelenkor számára és alapozás a jövőkép formálására.

Euszebiosz *Egyháztörténetének* hatástörténete

Euszebiosz *Egyháztörténete* kétségtelenül hatott a késő ókor egyháztörténetészeire,⁸⁵ Szókratészre, Szozdómenoszra, Theodórétoszra, Rufinuszra vagy Evagrioszra, akik munkáik bevezetőjében le is írják, hogy Euszebiosz művét kívánják folytatni. Példaként álljon előttünk Küroszi Theodórétosz *Egyháztörténetének* egyik bevezető mondata:

Εὐσέβιος μὲν οὖν ὁ Παλαιστίνος ἀπὸ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων τῆς ἱστορίας ἀρξάμενος μέχρι τῆς Κωνσταντίνου θεοφιλοῦς βασιλείας τὰ ταῖς ἐκκλησιαῖς συμβεβηκότα συνέγραψεν· ἐγὼ δὲ τῆς

A palesztinai Euszebiosz tehát elkezdte írásba foglalni mindazokat az eseményeket, amelyek a gyülekezetekben történtek a szent apostolok idejétől az Istent szerető Konstantin uralkodásának napjaiig, én pedig az ő

⁸¹ Adler, William: *i. m.* 590.

⁸² Ld. Breisach, Ernst: *i. m.* 82.

⁸³ Adler, William: *i. m.* 590–591.

⁸⁴ Vanyó László: *Ókeresztény írók lexikona*, 150.

⁸⁵ Ferguson, Thomas: *The Past is Prologue. The Revolution of Nicene Historiography*. Brill, Leiden – Boston 2005, 17–21.

συγγραφήs ἐκείνης τὸ τέλος ἀρχήν τῆs ἱστορίας ποιήσομαι.⁸⁶ | elbeszélésének végével kezdem történetírássomat.

Aquileiai Rufinus latin nyelvre fordította Euszebiosz *Egyháztörténetét*. He-lyenként inkább parafrázálta ezt, és kibővítette anyagát a 4. század végéig (Kr. u. 395-ig). Szókratész Szkholasztikosz minden kortárs egyháztörténész-nél gyakrabban idézi az *Egyháztörténetet*, s olykor ő is és Rufinus is megjegy-zik, hogy Euszebiosz főként saját kora eseményeinek megítélésekor nem volt teljesen elfogulatlan és igazságos. A 4. és 5. században élt niceánus egyház-történészek Euszebioossal szembeni kritikájának egyik pontja az „egyháztör-ténetírás atyjának” arianizmushoz íránt tanúsított viszonyulásához kapcsoló-dott, ugyanis Euszebiosz arianizmussal szembeni álláspontja nem mindig volt egyértelmű. Emiatt az ariánus egyháztörténészek is szívesen hivatkoz-tak munkájára, például Philostogorius is, akinek egyháztörténete elveszett, és csak Photiosz konstantinápolyi pátriárka *Bibliotheca* című művében talál-ható összefoglalását ismerjük. Szozdómenosz esetében pedig, bár ő nem em-líti, hogy forrásként vagy modellként felhasználta volna Euszebiosz munká-ját, mégis egyértelmű, hogy Euszebiosz nélkül nem írhatta volna meg a saját *Egyháztörténetét*. Ugyanis arról ír, hogy művét Szókratész munkájára építi, Szókratész azonban Euszebiosz munkáját használta modellként.⁸⁷

Euszebiosz munkája nemcsak az egyháztörténészekre, hanem a hagiográ-fia művelőire is hatott. Ő ugyanis a hagiográfiának mint önálló műfajnak megjelenése előtt írta meg *Egyháztörténetét*, szerzői alázata és ünepélyes stí-lusa, s az, ahogyan Constantinusról, Órigenésről vagy Pamphiloszról ír, ki-indulópontot jelentett a hagiográfia későbbi művelői számára.⁸⁸

Euszebiosz életművének hatástörténete egyértelműen jelzi: mivel mind az ortodox, mind pedig a heterodox egyháztörténészek közvetlen vagy köz-vetett módon az ő könyvét használták modellként saját munkáik megírásá-hoz, Caesarea püspökét méltán nevezhetjük az egyháztörténet-írás atyjának, aki megrajzolta és napjainkig meghatározta az egyházi történetírás alapvo-nalait.

⁸⁶ Theodoretus van Cyrus: *Historia Ecclesiastica* I. 1,4.

⁸⁷ Ferguson, Thomas: *i. m.* 18–20.

⁸⁸ Krueger, Derek: Early Byzantine Historiography and Hagiography as Different Modes of Christian Practice. In: Papaconstantinou, Arietta (ed.): *Writing 'True Stories'. Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*. Brepols, Turnhout 2010, 13–20.